

Κοινωνική ενσωμάτωση και ανάπτυξη του αστικού χώρου στην Ελλάδα: Τα τοπικά δεδομένα στην «Ενωμένη Ευρώπη»*

Ντίνα Βαϊου**, Μαρία Μαντούβαλου***,
Μαρία Μαυρίδου****

Περίληψη

Στην αντιφατική διαδικασία Ευρωπαϊκής ενοποίησης, η Συνθήκη του Μάαστριχτ ξεχωρίζει ως χαρακτηριστικό σημείο καμπής, μετά το οποίο θεσμοποιούνται οι όροι και τα περιθώρια δράσης των διαφόρων κοινωνικών υποκειμένων για τα επόμενα χρόνια. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι αυτή η φιλοσοφία και η πολιτική που εκπορεύεται από αυτήν στηρίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, στις εμπειρίες ανάπτυξης και τις προοπτικές των «επιτυχημένων» περιφερειών του Ευρωπαϊκού Βορρά. Συχνά έχουν πολύ μικρή σχέση με τόπους και κοινωνικές ομάδες στο Νότο – που, έτσι κι αλλιώς, αντιμετωπίζεται ως «απόκλιση» από το κυρίαρχο πρότυπο.

1. Κοινωνική ενσωμάτωση και αστικός χώρος στη διαδικασία ευρωπαϊκής ενοποίησης

Η Ευρωπαϊκή ενοποίηση, κυρίαρχο πολιτικό γεγονός του καιρού μας, είναι συνυφασμένη με ευρύτερες επιλογές σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο: επιλογές που μεταβάλλουν, συχνά

---

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε, σε μια πρώτη μορφή, στα Αγγλικά, στο Διεθνές Συνέδριο «Geographies of Integration. Geographies of Inequality in a Post-Maast. Europe», στη Σύρο (31 Αυγούστου-4 Σεπτεμβρίου 1993).

** Επίκουρος στο Ε.Μ.Π.

*** Αναπληρώτρια στο Ε.Μ.Π.

**** Λέκτορας στο Ε.Μ.Π.

δραματικά, τρόπους καθημερινής ζωής και σχέσεις εργασίας σε όλες τις ενδιαφερόμενες χώρες. Σ' αυτό το γεγονός οφείλονται, άλλωστε και οι έντονες αμφισβητήσεις που συνόδευσαν την κύρωση της συνθήκης του Μάαστριχτ σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες. Βασικούς άξονες αμφισβήτησης των όρων της ενοποίησης αποτελούν: α) η έμφαση που δίδεται στη νομισματική πολιτική, ως κύριο μέσο σύγκλισης των οικονομιών των χωρών-μελών της κοινότητας, β) η κυρίαρχη οικονομική φιλοσοφία, που θεωρείται ότι αντιστρατεύεται ή μάλλον προσδιορίζει αρνητικά, τον κοινωνικό χαρακτήρα της προωθούμενης ενοποίησης και γ) η έλλειψη πρόσβασης σημαντικών τμημάτων των κοινωνιών των κρατών-μελών στην πληροφόρηση και τις κεντρικές πολιτικές αποφάσεις – γεγονός που αναγνωρίζεται και από τα όργανα της Κοινότητας – αυτοκριτικά – με την έννοια «δημοκρατικό έλλειμμα».

Σειρά παραγόντων εδραιώνουν τις αμφισβητήσεις αυτές. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μεγάλη ανεπάρκεια τόσο των ρυθμίσεων που η κοινοτική πολιτική προβλέπει για τον κοινωνικό τομέα, όσο και των μέσων που διατίθενται για την υλοποίησή τους· τις δυσκολίες που υπάρχουν για την εξασφάλιση συναίνεσης όλων των χωρών-μελών έστω και σε αυτό το ελάχιστο επίπεδο κοινοτικής κοινωνικής πολιτικής· την παράλληλη ταχύτατη απορρύθμιση που σημειώνεται στους κανόνες που ως τώρα ρύθμιζαν τις σχέσεις κεφαλαίου/εργασίας στις χώρες-μέλη της Κοινότητας· την αύξηση των δυνατοτήτων των υπερεθνικών επιχειρήσεων, να επιβάλουν μέσω των κοινοτικών ρυθμίσεων, τις επιλογές τους σε ολόκληρες περιοχές, κοινωνικές ομάδες ή και κρατικούς φορείς. Θέλουμε να επισημάνουμε ότι οι κοινωνικές εξελίξεις που, όπως φαίνεται, επιταχύνονται από τους παράγοντες αυτούς, οδηγούν σε διάβρωση των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης στις διάφορες ενδιαφερόμενες χώρες και αύξηση της κοινωνικής ανισότητας.

Στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης, οι πολιτικές που ασκούνται από μία 10ετία περίπου, παράλληλα ή στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, συνεπάγονται δραματική αύξηση της ανεργίας και μείωση των ασφαλιστικών μηχανισμών του Κράτους Πρόνοιας. Δεν είναι εύκολο, φυσικά, να διακριθούν οι επιπτώσεις που έχει αυτή καθ' εαυτή η ενοποίηση στη χάραξη αυτών των πολιτικών. Είναι πάντως γεγονός ότι με αυτές διαβρώνονται οι ισχύοντες μηχανισμοί κοινωνικής ενσωμάτωσης, όπως το δικάϊωμα όλων στην εκπαίδευση, την υγεία και την κατοικία και η δυνατότητα συμμετοχής στα κυρίαρχα καταναλωτικά πρότυπα

μέσω της πολιτικής εισοδημάτων. Το ευρύ φάσμα μεσαίων στρωμάτων που στήριζε όλη τη μεταπολεμική ανάπτυξη, απειλείται με συρρίκνωση του οικονομικού και κοινωνικού του ορίζοντα και οδηγείται σε αναπροσαρμογή του τρόπου ζωής και συντηρητικοποίηση¹.

Τα πιο πάνω φαινόμενα, φυσικά, δεν κατανέμονται ομοιόμορφα. Από την ανεργία και τη μείωση του κράτους πρόνοιας πλήττονται περισσότερο και ωθούνται σε περιθωριοποίηση συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού: εργάτες της μεγάλης βιομηχανίας, νέοι, γυναίκες, μετανάστες, συνταξιούχοι. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι κατά την τελευταία 10ετία εισάγονται όροι, όπως «νέοι φτωχοί» και «4ος κόσμος», για να περιγράψουν αυτά τα φαινόμενα στις αναπτυσσόμενες χώρες του Βορρά². Οι όροι αυτοί σηματοδοτούν τον κοινωνικό αποκλεισμό συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, τη διχοτόμηση της κοινωνίας, αλλά και τη σαφή χωρική έκφραση που παίρνουν τα φαινόμενα αυτά³.

Η κρίση στις περιφέρειες των μεγάλων αστικών κέντρων, η ερήμωση ολόκληρων αστικών, πρώην βιομηχανικών ή αγροτικών ζωνών, ή στροφή προς συλλογικές εγκληματικές πρακτικές, ή κοινωνική διαίρεση του χώρου με γκετοποίηση ολόκληρων περιοχών, είναι φαινόμενα που, προς το παρόν, οξύνονται. Συνοδεύονται από τις γνωστές εκδηλώσεις ρατσισμού, φασισμού, νεανικής εγκληματικότητας, ναρκωτικών κ.ο.κ. Όλα αυτά δε, αποτελούν μία πολύ δυσσείωνη απάντηση των ανασφαλών και συντηρητικοποιούμενων πολιτικά κοινωνικών ομάδων, απέναντι στα εντεινόμενα φαινόμενα κοινωνικής ανισότητας, αποκλεισμού, διάβρωσης των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Τα φαινόμενα αυτά, αναγνωρίζονται από όλες τις επίσημες πολιτικές ως το αναγκαίο τίμημα για την επιτυχία των οικονομικών στόχων του Μάαστριχτ, ενώ οι κρατικές και, κυρίως, οι κοινοτικές πολιτικές για την αντιμετώπισή τους είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες. Ποιός όμως έχει αποδείξει ότι οι πολιτικές του Μάαστριχτ είναι οι μόνες δυνατές; Ποιός έχει ορίσει τις παραμέτρους για την αξιολόγησή τους; Πόσοι πολίτες σε όλη την Ευρώπη είναι ενήμεροι για τις τυχόν εναλλακτικές δυνατότητες, την αναγκαιότητα των επιλογών που γίνονται, το μέτρο των αναγκαιών θυσιών; Και ποιός αποφασίζει για τη θυσία της ζωής των περιθωριοποιούμενων πολιτών;

Τα πιο πάνω ισχύουν και για τις χώρες του Νότου. Τα προγράμματα σύγκλισης των οικονομιών τους με τις χώρες του Βορρά θίγουν κατ' αρχήν τα εισοδήματα και τα δικαιώματα των εργαζομένων. Για τις χώρες αυτές, όμως, η ευρωπαϊκή ενο-

ποίηση μεταφράζεται σε ανάγκη όχι μόνον να αναπροσαρμόσουν την οικονομία και την κοινωνία τους, σύμφωνα με νέα δεδομένα, αλλά και να καλύψουν την απόσταση που τις χωρίζει από τις αναπτυγμένες χώρες του Βορρά. Το Ταμείο Συνοχής και τα «πακέτα Ντελόρ» αποτελούν την επίσημη αναγνώριση της απόστασης που υπάρχει μεταξύ της ανάπτυξης των χωρών του Νότου και εκείνης των χωρών του Βορρά και του κινδύνου να αυξηθούν οι ανισότητες αυτές, από την εφαρμογή της συνθήκης του Μάαστριχτ. Η περίπτωση, όμως, να μην προχωρήσει η Κοινότητα προς την ενοποίηση της με ενιαία ταχύτητα, έχει κωδικοποιηθεί και προβλέπεται ήδη τόσο από τους όρους της ίδιας της Συνθήκης, όσο και από σειρά άλλων κοινοτικών ρυθμίσεων και μελετών⁴. Η παγιοποίηση δηλαδή της ανισότητας μεταξύ των χωρών της Ευρώπης είναι ένα στοιχείο που έρχεται να προστεθεί στην εντεινόμενη κοινωνική ανισότητα στο πλαίσιο κάθε κράτους. Και αυτό αποτελεί ένα από τα πιο κρίσιμα σημεία για το μέλλον της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι η σύνθεση των δύο αυτών ανισοτήτων –δηλαδή της κοινωνικής ανισότητας όπως κωδικοποιείται μέσα στα νέα δεδομένα και της άνισης ανάπτυξης μεταξύ χωρών και περιοχών της Κοινότητας– δεν είναι δεδομένο ότι δημιουργεί σε όλες τις κοινωνικές ομάδες των χωρών του Νότου οξύτερες καταστάσεις απ' ό,τι στις χώρες του Βορρά. Μηχανισμοί κοινωνικής ενσωμάτωσης που συνδέονται με τους ιδιαίτερους τρόπους οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας τους λειτουργούν και αποτρέπουν, σε κάποιο βαθμό, φαινόμενα αποκλεισμού και περιθωριοποίησης. Αποτελούν όμως συγχρόνως μείζονα εμπόδια για τη σύγκλιση των οικονομιών τους με εκείνες των χωρών του Βορρά. Δεν είναι επίσης δεδομένο ότι ίδιες κοινωνικά συνθήκες και εντάσεις λειτουργούν σε όλες τις χώρες του Νότου. Η Ισπανία και η Πορτογαλία π.χ. έχουν καλύτερες οικονομικές επιδόσεις από την Ελλάδα, σύμφωνα με τα κριτήρια σύγκλισης που προβλέπει η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Άλλοι όμως δείκτες, οδηγούν στην υπόθεση ότι η κοινωνική ανισότητα εντείνεται περισσότερο στις χώρες αυτές απ' ό,τι στην Ελλάδα⁵.

Τα ζητήματα αυτά είναι βέβαια κρίσιμα για τη χάραξη πολιτικών αιτημάτων –ίσως αντιστάσεων– σε διαδικασίες που είναι καταλυτικές για τις τοπικές κοινωνίες. Οι αναλύσεις όμως που γίνονται σε κεντρικό επίπεδο για τις επιπτώσεις των πολιτικών της κοινότητας στις ενδιαφερόμενες χώρες και περιοχές είναι συνήθως αποσπασματικές ως προς τα θέματά τους και στενές από την άποψη των παραγόντων που αντιμετωπίζουν. Λείπουν δη-

λαδή συνθετικές προσεγγίσεις που να συνδέουν το τοπικό και ειδικό με τις ευρύτερες μεταβολές που εισάγονται, αλλά και να προσεγγίζουν και να αξιολογούν ποιοτικά τις αλλαγές στο επίπεδο της Κοινότητας, μέσα από τις επιπτώσεις τους στο τοπικό και ειδικό.

Η ανεπάρκεια αυτή των προσεγγίσεων μπορεί να ερμηνευθεί από σειρά σημαντικών παραγόντων, όπως το πολύ μεγάλο εύρος των μεταβολών που πραγματοποιούνται και μάλιστα όχι μόνο στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης· η μεγάλη πολυπλοκότητα των φαινομένων και η πληθώρα των παραγόντων που τα επηρεάζουν· η έλλειψη θεωρητικών σχημάτων, αποδεκτών από σημαντικό τμήμα της επιστημονικής κοινότητας, στο πλαίσιο των οποίων να είναι δυνατή η αξιολόγηση και η σύνθεση των επιμέρους δεδομένων. Σ' αυτούς τους λόγους θεωρούμε ότι οφείλεται και το γεγονός ότι είναι ασθενείς ή και ανύπαρκτες οι αντιδράσεις απέναντι στις ομοιογενείς και ομοιογενοποιητικές πολιτικές που ακολουθεί η Κοινότητα σε τομείς όπως η γεωργία, η μεταποίηση, ο πολιτισμός κ.ο.κ. Τομείς δηλαδή των οποίων η ως τώρα ανάπτυξη έχει περάσει από πολύ διαφορετικούς δρόμους όχι μόνο μεταξύ ευρωπαϊκών κρατών, αλλά και μεταξύ περιοχών του ίδιου κράτους και στους οποίους η διαφορετικότητα στήριζε εν πολλοίς και την ίδια την ανάπτυξη.

Σε ό,τι αφορά στα ζητήματα του αστικού χώρου και των κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούνται κατά τις διαδικασίες της ανάπτυξής του, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ανάλογες ομοιογενοποιητικές προσεγγίσεις οδηγούν σε συγκάλυψη κεντρικών ζητημάτων.

Η ανάπτυξη του αστικού χώρου συνδέεται πολλαπλά με τη δυναμική μιας κοινωνίας, εφόσον αυτός αποτελεί ένα ευρύτατο πεδίο παραγωγής και αγοράς αγαθών, υπηρεσιών και εργασίας, στη βάση του οποίου διαμορφώνονται παραγωγικές δυνάμεις, κοινωνικές ομάδες και συμφέροντα σύνθετα και μεγάλης εμβέλειας. Συγχρόνως στην οργάνωση του χώρου εκφράζεται και συχνά μέσω αυτής αποκρυσταλλώνεται και εντείνεται ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών σχέσεων, όπως η κοινωνική ανισότητα, ο βαθμός ενσωμάτωσης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, ο ρόλος της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας. Έτσι, για να διερευνηθούν θέματα σχετικά με την κοινωνική ανισότητα και τους παράγοντες που ευνοούν την κοινωνική ενσωμάτωση σε μια κοινωνία, η μελέτη των διαδικασιών ανάπτυξης του αστικού χώρου, μέσα από την οπτική αυτή, αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο.

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τα προβλήματα και οι πολιτικές που

συνδέονται με την ανάπτυξη του αστικού χώρου εμπίπτουν στη δικαιοδοσία των κρατών-μελών (κυβερνήσεις ή Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης). Έτσι, δεν έχει ως τώρα διατυπωθεί μια ευρωπαϊκή «πολιτική για τον αστικό χώρο». Κατά καιρούς, προβλήματα των ευρωπαϊκών πόλεων προσεγγίζονται από την περιφερειακή και κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέσω των αντίστοιχων προγραμμάτων δράσης. Εξαιρεση αποτελεί το «Πράσινο Βιβλίο για το Αστικό Περιβάλλον» (1990). Το βιβλίο αυτό του οποίου οι προτάσεις δεν έγιναν ποτέ υποχρεωτικές για τα κράτη-μέλη, υπογραμμίζει την ανάγκη συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής για τις πόλεις πάνω σε τρεις κύριους άξονες: την αστική ρύπανση, το κτισμένο περιβάλλον και το ζήτημα της φύσης μέσα στις πόλεις.

Το Πράσινο Βιβλίο αναγνωρίζει από την αρχή ότι δεν αντιμετωπίζουν όλες οι ευρωπαϊκές πόλεις τα ίδια προβλήματα. Όμως, παρά τη διαπίστωση αυτή, η ανάλυση και οι προτάσεις στηρίζονται σε μια συγκεκριμένη διαδικασία και ιστορία ανάπτυξης, που αντιστοιχεί σε μια πολύ οικεία εικόνα πόλης: μεσαιωνικός πυρήνας, μνημειακές επεκτάσεις του 18ου αιώνα, εγκατάσταση εργοστασίων και εργατικών κατοικιών του 19ου και αρχών του 20ού αιώνα, μαζικές επεκτάσεις σε προάστεια-υπνωτήρια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, περιφερειακά εμπορικά κέντρα και μεγάλα έργα υποδομής, κυρίως κυκλοφοριακά⁶.

Αυτή η εικόνα πόλης αντιστοιχεί σε μία διαίρεση του αστικού χώρου ταξική και συχνά φυλετική (ή συνδυασμό των δύο), ενώ η υποβάθμιση και οι συνθήκες φτώχειας έχουν, σε γενικές γραμμές, ακολουθήσει τις χωροθετικές προτιμήσεις των ανώτερων εισοδηματικών ομάδων, που μετακινήθηκαν από το ιστορικό κέντρο στα «καλά προάστεια» και, πρόσφατα, πίσω στο (αναβαθμισμένο) ιστορικό κέντρο πολλών ευρωπαϊκών πόλεων. Ακόμη, η πόλη στην οποία αναφέρεται το Πράσινο Βιβλίο είναι μέρος (και απόρροια) ενός τρόπου οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας, όπου κυριαρχούν οι μεγάλοι εργοδότες στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες, ενώ η κοινωνική ενσωμάτωση και αυτή η ίδια η ιδιότητα του πολίτη συνδέονται στενά με τις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας, στους τομείς της κατοικίας, της υγείας, της εκπαίδευσης, της πρόνοιας, των κοινωνικών υπηρεσιών⁷.

Η παραπάνω ιστορία ανάπτυξης της πόλης χαρακτηρίζει πολύ περισσότερο τις Βορειοευρωπαϊκές πόλεις –παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές– παρά τις πόλεις του Νότου. Ερμηνεύει, ως ένα βαθμό φαινόμενα κοινωνικής πόλωσης και ανισότητας σ' αυτές, που συχνά χαρακτηρίζονται ως «αστικά» και καθορίζει ου-

σιαστικά τη συζήτηση για τον αστικό χώρο, παρ' όλο που πρόσφατες εξελίξεις στη σφαίρα της παραγωγής και της εργασίας, στη σφαίρα της κατανάλωσης, του σχεδιασμού και της οικοδόμησης των πόλεων, αμφισβητούν την εγκυρότητα ενός τέτοιου προτύπου. Ακόμη, η προτεινόμενη από το Πράσινο Βιβλίο πολυλειτουργικότητα, ως «αντίδοτο» στα προβλήματα του zoning είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ και μια πολιτική που, τελικά, προωθεί την πόλωση, καθώς δεν περιλαμβάνει στη λογική της τις κοινωνικές ομάδες ή τα άτομα-αποδέκτες των πολλαπλών λειτουργιών.

Οι διαδικασίες και οι τρόποι ανάπτυξης των περισσότερων πόλεων της Νότιας Ευρώπης υπήρξαν πολύ διαφορετικοί. Παρά τις διαφορές μέσα στο «Νότο», τα προβλήματα των πόλεων δε μπορούν να προσδιοριστούν ούτε να ερμηνευθούν με τους ίδιους όρους όπως στο «Βορρά». Αναφερόμενες στην περίπτωση της Ελλάδας⁸, αναλύουμε στη συνέχεια τους τρόπους παραγωγής και απόκτησης κατοικίας, μέσα από την αγορά αστικών ακινήτων, τους τρόπους ένταξης στην αγορά εργασίας, μέσα από τις μικρές επιχειρήσεις και τις άτυπες δραστηριότητες και τις λειτουργίες της οικογένειας. Υποστηρίζουμε ότι τα παραπάνω προσδιορίζουν κυρίαρχες διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης και καθορίζουν την ανάπτυξη του αστικού χώρου στο «Νότο». Από αυτή την άποψη αποτελούν πιο κατάλληλους άξονες έρευνας για τα προβλήματα των πόλεων, ιδιαίτερα στα πλαίσια της ευρωπαϊκής ενοποίησης, όπου οι προοπτικές επιβίωσης τέτοιων μηχανισμών και διαδικασιών είναι αμφίβολες.

2. Μικροϊδιοκτησία, άτυπες δραστηριότητες και οικογένεια στις διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου στην Ελλάδα

2.1. Μικροϊδιοκτησία και παραγωγή κατοικίας

Βασικό χαρακτηριστικό της ιδιοκτησίας της γης και ειδικότερα της αστικής γης, στην Ελλάδα, είναι ο κατατεμαχισμός της σε πολλά, μικρού μεγέθους τμήματα-γήπεδα. Δεν θα επεκταθούμε στους λόγους που ιστορικά διαμορφώνουν αυτό το χαρακτηριστικό, του οποίου οι απαρχές ανάγονται στην περίοδο ίδρυσης του Ελληνικού Κράτους⁹. Μια βασική ερμηνευτική υπόθεση είναι ότι η προώθηση της μικροϊδιοκτησίας τόσο στον αγροτικό,

όσο και στον αστικό χώρο, ανάγεται από το Ελληνικό Κράτος σε πολιτικό μέσο για την εξασφάλιση της συναίνεσης των πλατιών λαϊκών στρωμάτων προς το Κράτος και την κρατούσα τάξη πραγμάτων¹⁰.

Κατά τις διάφορες φάσεις αστικοποίησης και σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις βιομηχανικές χώρες, δεν προωθήθηκαν από το κράτος για τη στέγαση των εσωτερικών μεταναστών χαμηλού και μέσου εισοδήματος, οργανωμένα στεγαστικά προγράμματα. Οι ανάγκες αντιμετωπίστηκαν με «οικοδομικούς» (ουσιαστικά οικοπεδικούς) συνεταιρισμούς, «ιδιωτικά προάστεια» και, κυρίως με την αυθαίρετη δόμηση και την αντιπαροχή. Διαδικασίες δηλαδή που ευνοούν τη μικροϊδιοκτησία και μεγάλη κατάτμηση της γης.

Η έλλειψη επαρκούς κοινωνικής πολιτικής, εκτός από το θέμα της κατοικίας και σε θέματα εκπαίδευσης, υγείας και γηρατειών οδηγεί ακόμη και τα λαϊκά στρώματα στην απόκτηση περισσότερων από ένα αστικών ακινήτων, ως εξασφάλιση για το μέλλον. Η ανάγκη αυτή, σε συνδυασμό με την αντίληψη ότι «όποιος αγοράζει γη δεν χάνει» – που άλλωστε, σε γενικές γραμμές, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα – οδηγεί στην ανάπτυξη μιας τεράστιας αγοράς αστικών ακινήτων, που καλύπτει όλο τον αστικό και περιαστικό χώρο και περιλαμβάνει ακίνητα για κάθε πρότιμηση και εισόδημα, από μικρά αγροτεμάχια - παράνομα οικόπεδα, μέχρι πολυτελείς βίλες. Με τον τρόπο αυτό η θέση των λαϊκών στρωμάτων ως μικροϊδιοκτητών ενισχύεται και διευκολύνεται η ένταξή τους στα μικροαστικά στρώματα.

Η αυθαίρετη εκτός σχεδίου δόμηση για πρώτη κατοικία κάλυψε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των αναγκών στέγασης, των μεργαδίων ρυθμούς αστικοποιούμενων, αγροτικών πληθυσμών, που βρίσκονταν στα όρια της φτώχειας, υποκαθιστώντας την κοινωνική πολιτική κατοικίας¹¹. Στην αυθαίρετη δόμηση, οι ενδιαφερόμενοι αποκτούν τη γη νομότυπα, αγοράζοντας ένα «αγροτεμάχιο»-γήπεδο, δηλαδή νόμιμο ως προς την κατοχή και δυνατότητα μεταβίβασης, παράνομο όμως ως προς τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση κτηρίου. Σ' αυτό, σύμφωνα με τα οικονομικά τους μέσα, τις αξίες και τις προοπτικές τους κτίζουν την κατοικία τους κυριολεκτικά με τα ίδια τους τα χέρια. Οικειοποιούνται έτσι την περιοχή και αποκαθιστούν σχέσεις με τους γείτονές τους. Η κρατική πολεοδομική πολιτική, εξάλλου σύμφωνα με την οποία οι περιοχές αυθαιρέτων εντάσσονται σταδιακά στο σχέδιο πόλεως, συνέβαλε ώστε αυτές να μετατραπούν σε αστικές συνοικίες και, σε συνδυασμό με την όλη ανάπτυξη δραστηριοτήτων και εισοδημάτων, οι κάτοικοί τους να ενσωμα-

τωθούν στη ζωή της πόλης¹². Αποφεύχθηκαν έτσι έντονα φαινόμενα διχοτόμησης της πόλης και κοινωνικού διαχωρισμού, που πολλές φορές συνόδευσαν τη στεγαστική αποκατάσταση, μέσω προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας στις βιομηχανικές χώρες.

Υπάρχει όμως και μια δεύτερη κατηγορία αυθαίρετης δόμησης, πολύ ενδεικτική για το θέμα που διαπραγματευόμαστε εδώ, η οποία περιλαμβάνει αυθαίρετα που κτίζονται από άτομα κάθε εισοδηματικής κατάστασης, που δε στερούνται πρώτης κατοικίας. Τα άτομα αυτά, εκμεταλλεύονται ουσιαστικά ένα είδος «ηθικής δικαίωσης» που καλύπτει την προηγούμενη κατηγορία και κυρίως τους διοικητικούς μηχανισμούς και την ελαστικότητα της νομοθεσίας που καθιερώθηκαν λόγω αυτής. Χτίζονται έτσι κυρίως μετά την 10ετία του 1970, σε μεγάλη κλίμακα, αυθαίρετες «βίλες» ξενοδοχεία, βιομηχανίες· και αυτό σε αιγιαλούς, δασικές εκτάσεις, κοινόχρηστους χώρους της πόλης κ.ο.κ., καταστρατηγώντας κάθε περιορισμό ως προς την εκμετάλλευση και τη χρήση του εδάφους.

Η «αντιπαροχή» για να λειτουργήσει οικονομικά προϋποθέτει ένα κατάλληλο συνδυασμό τιμής οικοπέδου, επιφανειών που μπορούν να οικοδομηθούν και ζήτησης¹³. Έτσι είναι κατ' αρχήν απαραίτητο να ισχύει στην περιοχή όπου πραγματοποιείται σχετικά υψηλός συντελεστής δόμησης (σ.δ.). Βασικό παράγοντα επίσης για τη λειτουργία της αντιπαροχής αποτελεί το γεγονός ότι ο εργολάβος δεν υποχρεούται να κατασκευάσει υποδομή και έτσι μπορεί να συμπιέζει το κόστος της οικοδομής.

Με το σύστημα της αντιπαροχής οι υψηλοί συντελεστές δόμησης και η έλλειψη υποδομής –κατεξοχήν προβλήματα της σημερινής ελληνικής πόλης και σύμφωνα με τα προηγούμενα, δομικά στοιχεία του συστήματος της αντιπαροχής– μετέβαλαν τη μορφολογία και τη λειτουργία, που χαρακτήριζε τις συνοικίες της Αθήνας πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις περιοχές αυτές στεγάστηκαν σε πολυκατοικίες υψηλά και μεσαία εισοδηματικά στρώματα, καθιερώνοντας έτσι το διαμέρισμα, για μεγάλο διάστημα, σαν «πρότυπο καλής κατοίκησης» στον αστικό χώρο.

Σε επόμενη φάση, ιδιαίτερα μετά την εφαρμογή του Α.Ν. 395/68 που αύξησε τους σ.δ., η αντιπαροχή επεκτείνεται και σε περιοχές τέως αυθαιρέτων, που έχουν ενταχθεί εν τω μεταξύ στο σχέδιο πόλεως. Τα μορφολογικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά των κεντρικών συνοικιών επεκτείνονται και προς αυτές τις περιοχές κατανέμοντας και σε μέρος των εσωτερικών μεταναστών¹⁴ –τέως ιδιοκτητών αυθαιρέτων– τα ωφελήματα από την αντιπαροχή και εισάγοντάς τους στον τρόπο καθημερινής ζωής

και κατανάλωσης, που συνοδεύεται με το διαμέρισμα της πολυκατοικίας. Πρέπει δε να επισημανθεί ιδιαίτερα η κοινωνική σημασία που έχει το γεγονός ότι οι περιοχές που αναπτύχθηκαν αρχικά με αυθαίρετη δόμηση δεν ωθούνται έτσι στο περιθώριο, αλλά σταδιακά μετατρέπονται σε αστικές συνοικίες ευνοώντας την ενσωμάτωση των κατοίκων τους στη ζωή της πόλης.

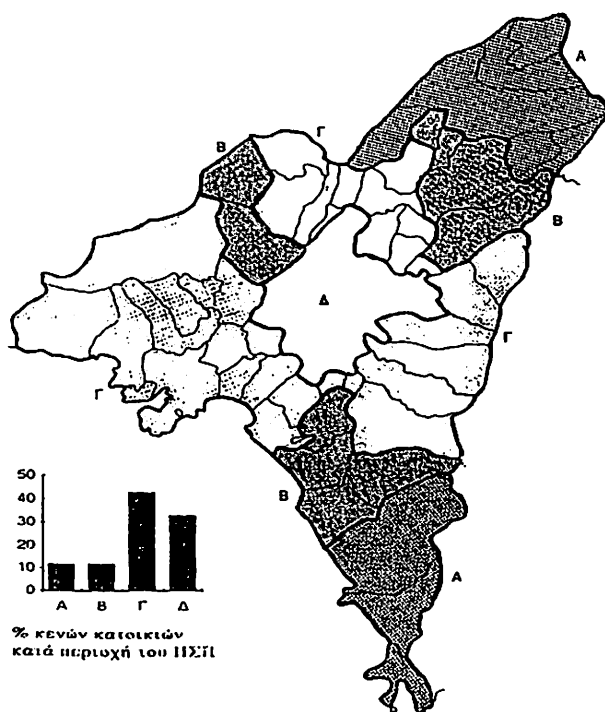
Αυτή η πολιτική του κράτους που οδηγεί στην ανάπτυξη του αστικού ιστού πάνω στα χνάρια της αυθαίρετης δόμησης και χωρίς εξασφάλιση της αναγκαίας υποδομής, συναρτάται εν μέρει και με την προστασία της μικροϊδιοκτησίας, αφού κάθε παρέμβαση που απαιτεί γη προκαλεί τεράστιες αντιδράσεις των ενδιαφερομένων κοινωνικών ομάδων. Ελαχιστοποιεί, όμως, τις δυνατότητες εφαρμογής πολεοδομικού προγραμματισμού και σχεδιασμού. Η πόλη συγκροτείται έτσι χωρίς δίκτυα τεχνικής υποδομής, ελεύθερους χώρους, κοινωνικό εξοπλισμό και μεγάλα αστικά έργα, γεγονός που, μεταξύ άλλων, δημιουργεί ένα είδος ομοιογένειας στο χώρο και μειώνει τις έντονες και εκτεταμένες κοινωνικές διαιρέσεις.

Είναι προφανές, ότι οι διαδικασίες, που κινούνται μέσω της αυθαίρετης δόμησης και της αντιπαροχής, έχουν πολύ λίγα κοινά σημεία με τις υποθέσεις στις οποίες στηρίζεται το «Πράσινο Βιβλίο για το Αστικό Περιβάλλον» και με τις πολιτικές που αυτό προβάλλει. Οι διαδικασίες που εδώ εντοπίζουμε μειώνουν, μέχρι του βαθμού της παντελούς ακύρωσης, κάθε προσπάθεια εφαρμογής μέτρων σχετικών με τον πολεοδομικό προγραμματισμό και σχεδιασμό. Συγχρόνως η «πολυλειτουργικότητα» —όρος κλειδί του «Πράσινου Βιβλίου»— είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό του ελληνικού αστικού χώρου. Συχνά, μάλιστα, οι επιπτώσεις από την ανάμειξη χρήσεων είναι αρνητικές για τη λειτουργία της πόλης. Παράλληλα, μέσω των κυρίαρχων τύπων δόμησης, συμπλέκονται κοινές πρακτικές μεταξύ ατόμων με διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά και θέση στην κοινωνική ιεραρχία, που οδηγούν όχι μόνο σε κοινωνική ενσωμάτωση των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων αλλά και σε μια άρρητη ευρύτατη κοινωνική συναίνεση. Αυτές όμως οι απόψεις τόσο της «πολυλειτουργικότητας», όσο και της κοινωνικής συγκρότησης του χώρου δε βρίσκουν αναλογίες στις αναλύσεις που διαμορφώνονται κεντρικά στην Ε.Ε.

Στην Ελλάδα, υπάρχει υψηλή ζήτηση αστικών ακινήτων και ιδιαίτερα κατοικιών. Αυτή συντηρείται από οικονομικούς λόγους (ρευστότητα, προνομιακή επένδυση των αποταμιεύσεων, τουρισμός), αλλά και λόγω μεταβολών στο πρότυπο καλής κατοικίας,

που οδηγεί στην απόκτηση πρώτης, δεύτερης συχνά και τρίτης κατοικίας. Η ζήτηση αυτή παρήγαγε στον αστικό και περιαστικό χώρο, αλλά και σ' όλη την επικράτεια, ένα απόθεμα κατοικιών που, σε σχέση με τον πληθυσμό και συγκριτικά με άλλες χώρες, είναι πολύ υψηλό και συνεχώς αυξάνει, (σχήματα 1 και 2, Πίνακας 1).

Οι παράγοντες που συντηρούν την υψηλή ζήτηση αστικών ακινήτων, σε συνάρτηση με τις διαδικασίες παραγωγής κατοικίας και τη συνεχή επέκταση του αστικού χώρου, έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση μιας σειράς αστικών γαιοπροσόδων, που συνεχώς ωθούν τις τιμές της γης προς τα πάνω. Μέσω αυτών οι ιδιοκτήτες κατ' αρχήν μικρών και ταπεινών αστικών ακινήτων (αγροτεμαχίων-αυθαιρέτων), βλέπουν την περιουσία τους σταδιακά να αξιοποιείται. Αυτό δε το γεγονός τους καθιστά αλληλέγγυους

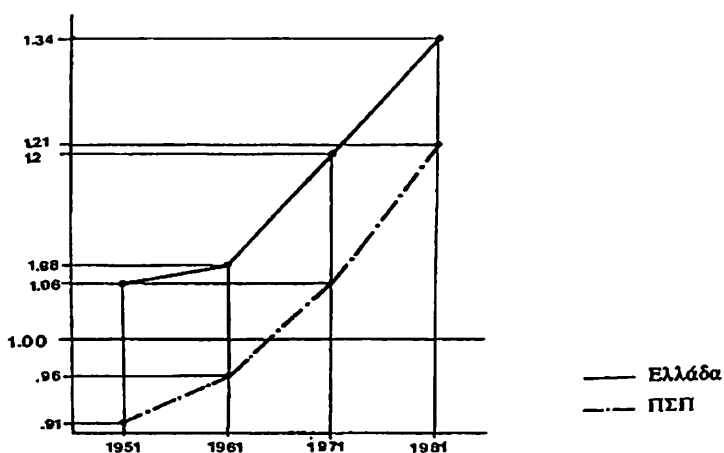
Σχήμα 1

Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας (ΠΣΠ):
Όγκος νέων οικοδομών ανά 1.000 κατοίκους

του παραγωγικού και κοινωνικού συστήματος και συμμετόχους της διαδικασίας αστικής ανάπτυξης¹⁴.

Ο Τομέας της οικοδόμησης, με συστηματικές, σχεδόν κυκλικές διακυμάνσεις, συντηρείται πάντα ισχυρός και σ' αυτόν εμπλέκονται, λόγω ακριβώς των σχέσεων και χαρακτηριστικών της ιδιοκτησίας αλλά και των τύπων παραγωγής κατοικίας, ευρείες ομάδες εισοδημάτων και πολυπληθείς επαγγελματικές κατηγορίες, που αποκομίζουν υψηλότερα ή χαμηλότερα κέρδη¹⁵. Μέσω της ελαστικής του συγκρότησης έχει επιδείξει σημαντικές δυνατότητες προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και υπέρβασης των κρίσεων. Σε πολλές περιπτώσεις, μέσω κρατικής παρέμβασης και λόγω των πολλαπλασιαστικών επιπτώσεων σε άλλους τομείς και κλάδους, έχει αναδειχθεί και σε ρυθμιστή της ελληνικής οικονομίας.

Η καίρια σημασία του Τομέα της οικοδόμησης στην οικονομία έχει οδηγήσει το Ελληνικό Κράτος στο να λαμβάνει μέτρα δημοσιονομικού χαρακτήρα που έμμεσα τον στηρίζουν και τον προωθούν. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την περίοδο 1962-85, κατά την οποία από την κρατική πολιτική προωθείται κατά κύριο λόγο η βιομηχανική ανάπτυξη, ένα σχετικά υψηλό ποσοστό της συνολικής τραπεζικής χρηματοδότησης κατευθύνεται προς τη χρηματοδότηση κατοικιών¹⁶. Παρόλο, δηλαδή, που η μεγάλη εισροή ιδιωτικών κεφαλαίων στην οικοδομή θεωρείται αρνητική για τη βιομηχανική ανάπτυξη, το Κράτος δεν προσπαθεί να περιορίσει

Σχήμα 2

Κατοικίες ανά νοικοκυριό

Πίνακας 1
Ιδιοκτησία κατοικίας στην Ελλάδα

	Συνολικός αριθμός κατοικιών	% ιδιόκτητες	% ενοικιαζόμ.	% μη δηλωθείσες
Π.Σ.Π.	973880	53,8	42,8	3,4
Θεσσαλονίκη	221670	58,3	38,8	2,9
Λοιπές αστικές	548490	64,5	32,3	3,2
Ημιαστικές	311400	79,8	16,4	3,8
Αγροτικές	840400	92,0	4,5	3,5
ΣΥΝ. ΧΩΡΑΣ	2.895840	70,0	26,6	3,4

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα, 1986.

αυτή την τάση. Αντιθέτως, την ενθαρρύνει μέσω των τραπεζικών δανείων, που, λόγω του ύψους τους, λειτουργούν συμπληρωματικά στην αγορά κατοικίας, αφού συνήθως απαιτείται κεφάλαιο τουλάχιστον ισόποσο του δανείου.

Τα δάνεια είχαν αποφασιστική σημασία για την προώθηση της αντιπαροχής, ιδιαίτερα την περίοδο 1965-78, αφού σημαντικό μέρος της ζήτησης διαμερισμάτων αποτελούσαν υπάλληλοι που είχαν δανειοδοτηθεί¹⁷. Σημαντικό ποσοστό (25-53%) των τραπεζικών δανείων χορηγούνται, την ίδια περίοδο, σε δικαιούχους του ΑΟΕΚ και του Υπουργείου Υγείας-Πρόνοιας. Ασκείται έτσι ένα είδος κοινωνικής πολιτικής, αφού διευκολύνονται τα χαμηλά εισοδήματα και στρώματα να αγοράσουν κατοικία μέσω της τρέχουσας αγοράς, χωρίς να δημιουργούνται συνθήκες κοινωνικού διαχωρισμού. Παράλληλα, το γεγονός ότι φορολογούνται κυρίως οι μεταβιβάσεις ακινήτων και όχι η κατοχή τους, ευνοεί την κατοχή πολλών ακινήτων και ευθυγραμμίζεται με την τάση ανάπτυξης της μικροϊδιοκτησίας και επένδυσης των λαϊκών αποταμιεύσεων σε ακίνητα.

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι η ανάπτυξη του αστικού χώρου συναρτάται με μία κοινωνική δυναμική που συγκροτείται από τις ενέργειες και την πρακτική ατόμων και ομάδων με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά και προωθείται από την κρατική οικιστική, πολεοδομική και δημοσιονομική πολιτική. Στα πλαίσια της δυναμικής αυτής ευνοείται η χωρική συνέχεια στην εγκατάσταση λειτουργιών ή ομάδων άνισων ως προς την οικονομική επιφάνεια ή το κοινωνικό γόητρο, η ομοιογένεια του χώρου και η κοινωνική ενσωμάτωση, ενώ αμβλύνονται οι έντονες κοινωνικές ανισότητες και συγκρούσεις.

2.2. «Άτυπες» μορφές παραγωγής και εργασίας

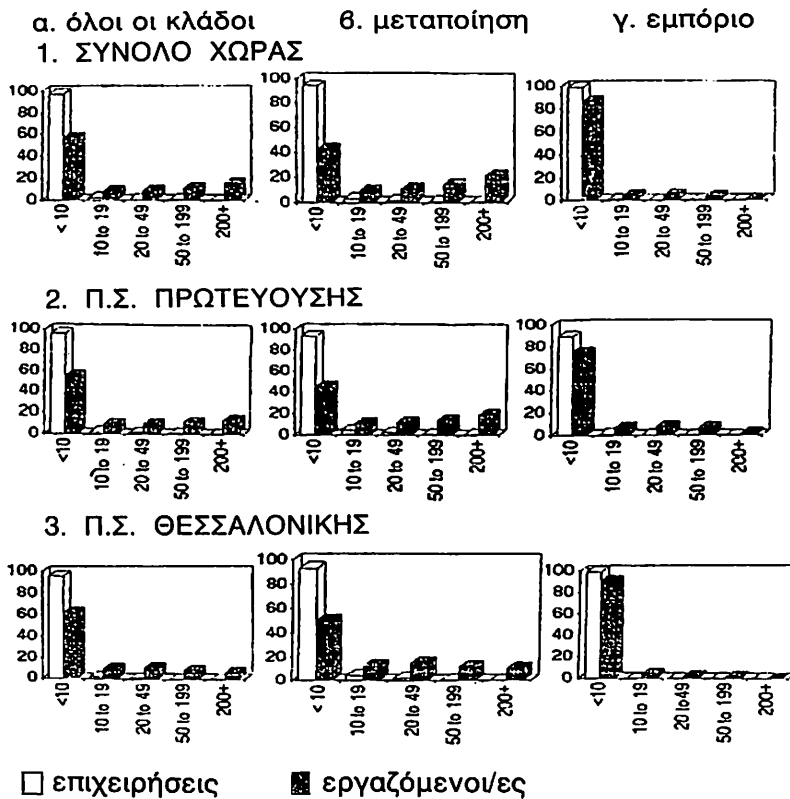
Η πρόταση για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και οι πολιτικές που προκύπτουν από αυτήν, προϋποθέτουν μια σειρά υποθέσεων αναφορικά με τον τύπο και τη λειτουργία των επιχειρήσεων, τις μορφές απασχόλησης και τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων. Οι υποθέσεις αυτές βρίσκονται συχνά σε αναντιστοιχία με τα συμβαίνοντα στην Ελλάδα, αλλά και ευρύτερα στον Ευρωπαϊκό Νότο. Πολύ σχηματικά, υποτίθεται ότι οι επιχειρήσεις θα επωφεληθούν από τη διευρυνόμενη αγορά, τον εντεινόμενο ανταγωνισμό και την άρση των τελωνειακών και άλλων περιορισμών στην ελεύθερη διακίνηση μέσα στην Κοινότητα. Αναγνωρίζεται βέβαια ότι, στο πλαίσιο του εντεινόμενου ανταγωνισμού, θα επιβιώσουν μόνον οι επιχειρήσεις που είναι ικανές να αναπτύξουν προηγμένες μορφές οργάνωσης, νέα προϊόντα, και διαδικασίες διείσδυσης σε νέες αγορές. Οι πολύ μικρές ή/και οι λιγότερο αποτελεσματικές –που αποτελούν αναμφισβήτητο μέρος της παραγωγικής δομής πολλών ευρωπαϊκών περιφερειών και αστικών περιοχών– θα εξαφανιστούν ή θα συγχωνευθούν με άλλες και θα εξειδικευθούν¹⁸.

Στις υποθέσεις σχετικά με την τύχη των εκσυγχρονισμένων και ανταγωνιστικών επιχειρήσεων (σε αντιδιαστολή με την αποτελεσματικότητα άλλων) αντιστοιχεί ένα σύνολο άλλων υποθέσεων που αφορά στην εργασία και στους εργαζόμενους. Προϋποτίθεται δηλαδή σε γενικές γραμμές ένα ορισμένο είδος εργασίας: η πλήρης απασχόληση ενός άνδρα, συνδικαλισμένου, που εργάζεται για λογαριασμό μεγάλου εργοδότη στη μεταποίηση ή τις υπηρεσίες. Αυτά τα χαρακτηριστικά του «μαζικού εργάτη» δεν έχουν γενικευθεί ούτε καν στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, πολύ λιγότερο δε σε άλλες περιοχές του κόσμου και ακόμη λιγότερο μεταξύ ορισμένων κοινωνικών ομάδων (νέοι, μετανάστες) και φυσικά των γυναικών. Όμως έχουν αποτελέσει το κυρίαρχο πρότυπο εργασίας/εργαζομένου¹⁹. Πρόσφατα μάλιστα επανεμφανίζονται στην ιδέα των «κοινωνικών εταίρων», που προωθείται έντονα στην Κοινότητα και στο μέλλον αναμένεται να αποκτήσει ακόμη μεγαλύτερη σημασία. Από την πλευρά των εργαζομένων, η έννοια του κοινωνικού εταίρου προϋποθέτει τυποποιημένες εργασιακές σχέσεις και ύπαρξη συλλογικών οργανώσεων, από τις οποίες θα αναδειχθούν οι εκπρόσωποι των εργαζομένων, που είναι ο «κοινωνικός εταίρος» των εργοδωτών²⁰.

Οι υποθέσεις αυτές δεν έχουν μεγάλη σχέση με τις συνθήκες

που επικρατούν στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες περιοχές της Νότιας Ευρώπης. Τα παραδείγματα που ακολουθούν αναδεικνύουν ακριβώς την απόσταση μεταξύ των υποθέσεων αυτών από τη μια και των πραγματικών χαρακτηριστικών της εργασίας και των επιχειρήσεων από την άλλη.

Η παραγωγική δραστηριότητα στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από το μεγάλο αριθμό πολύ μικρών επιχειρήσεων. Από αυτή ένα μέρος μόνον καταγράφεται από τις απογραφές της ΕΣΥΕ. Οι λεπτομερέστερες δε στατιστικές ή και άλλες έρευνες που στηρίζονται σε στατιστικά στοιχεία αναφέρονται, σχεδόν αποκλειστικά, στη «μεγάλη» βιομηχανία, τις επιχειρήσεις δηλαδή που απασχολούν πάνω από 20 εργαζόμενους/νες²¹. Όμως το 97% των

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Βιομηχανίας-Βιοτεχνίας, Εμπορίου, 1988

Σχήμα 3

Επίσημα καταγραφόμενη δραστηριότητα:
% επιχειρήσεων και εργαζομένων ανά μέγεθος επιχείρησης

επιχειρήσεων απασχολεί λιγότερους από 10 εργαζομένους/νες ενώ συγκεντρώνει το 57% της συνολικής απασχόλησης (σχήμα 3). Πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ ότι η σημασία της έννοιας «μικρή και μεσαία» επιχείρηση διαφέρει πολύ από περιοχή σε περιοχή. Η έκθεση Cecchini για παράδειγμα θεωρεί ότι στην κατηγορία αυτή υπάγονται επιχειρήσεις με λιγότερους από 250 εργαζόμενους/νες!

Η πλειοψηφία αυτών των επιχειρήσεων «νάνων» στηρίχθηκε μέχρι σήμερα στην κάλυψη που παρείχαν οι επιχορηγήσεις, η προτίμηση εντοπιότητας για τις δημόσιες προμήθειες, το χαμηλό κόστος εργασίας και γενικών εξόδων, η ανοχή των άτυπων δραστηριοτήτων τους εκ μέρους του κράτους. Σήμερα όμως θρίσκονται σε δυσμενή θέση γιατί, παρά τους στόχους που προβάλλονται από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ περί υποστήριξης των μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων, η ανάπτυξη από μέρους τους στρατηγικών επιβίωσης μάλλον δυσχεραίνεται στο πλαίσιο της Ενιαίας Αγοράς. Η προστασία από τον εξωτερικό ανταγωνισμό καταργείται, ενώ το συγκριτικό πλεονέκτημα του χαμηλού κόστους εργασίας υποσκάπτεται, καθώς ακόμη φθηνότερο εργατικό δυναμικό από πρόσφυγες, μετανάστες και «άλλους» Ευρωπαίους όλο και περισσότερο εντάσσεται στην αγορά εργασίας. Μόνο οι άτυπες δραστηριότητες παραμένουν, ως μία από τις λίγες επιλογές, «εκκολαπήτριά νέων επιχειρήσεων και ασπίδες κατά της ανεργίας»²². Είναι όμως μια επιλογή, που οδηγεί στην υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας, στην ενίσχυση της σποραδικής απασχόλησης και στη μείωση της διαπραγματευτικής ικανότητας των εργαζομένων. Όλα αυτά δε, ελάχιστα ανταποκρίνονται στον αναβαθμισμένο ρόλο των κοινωνικών εταίρων, που προβάλλεται στα Κοινοτικά κείμενα.

Οι άτυπες δραστηριότητες αποτελούν ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση των παραγωγικών δομών και της αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις αποτελούσαν γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1980 το 18-30% του ΑΕΠ και δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η σημασία τους μειώνεται²³. Η απασχόληση και οι εκροές που αυτές δημιουργούν στο σύνολο της οικονομίας, διαχέονται στον αστικό χώρο και στηρίζουν σε σημαντικό βαθμό την ανάπτυξη των πόλεων. Όμως, αγνοούνται ως τώρα τόσο από τις επίσημες στατιστικές καταγραφές, όσο και από την ακαδημαϊκή έρευνα. Ο πίνακας 2 είναι ένα παράδειγμα της απόκλισης μεταξύ επίσημων στατιστικών στοιχείων και άλλων πηγών πληροφόρησης για τον αριθμό των επιχειρήσεων που λειτουργούν στην ευρύτερη περιοχή Θεσσα-

Πίνακας 2

Βιομηχανική δραστηριότητα στο Π.Σ. Θεσσαλονίκης σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ και άλλες πηγές

Κλάδοι	αριθμός επιχειρήσεων		% ανάληψης φασόν της ακαθ. αξίας παραγωγής	
	ΕΣΥΕ απογραφή βιομηχανίας, 1984	κατάλογοι ΕΒΕΟ και ΙCΑΡ, 1987	ΕΣΥΕ ετήσια έρευνα βιομηχανίας, 1983	επιτόπια έρευνα, 1989
Τρόφιμα	102	410	1,8	12,3
Έτοιμο ένδυμα	3.354	4.680	6,5	18,2
Ξυλοτορνευτήρια	199	580	**	8,0
Γούνα	6	210	**	55,6
Παιχν. δώρα, κεραμ.	139	580	1,4	11,0

** δεν εμφανίζεται στα στοιχεία της ΕΣΥΕ.

Πηγή: Βαΐου, Λαμπριανίδης, Χατζημιχάλης, Χρονάκη, 1991.

λονίκης. Όπως προκύπτει από αυτόν, οι επιχειρήσεις που καταγράφει η ΕΣΥΕ είναι σημαντικά λιγότερες από τις εγγεγραμμένες στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης. Επίσης η σημασία των υπεργολαβιών είναι πολύ υποεκτιμημένη στα στοιχεία της ΕΣΥΕ σε σύγκριση με στοιχεία της έρευνας πεδίου²⁴.

Η πραγματική έκταση των άτυπων δραστηριοτήτων είναι φυσικά αδύνατον να προσεγγισθεί ποσοτικά. Πέρα από τις δυσκολίες, που προκύπτουν από τη φύση των δραστηριοτήτων, υπάρχει πλήθος αντιτιθέμενων απόψεων σχετικά με τις μεθόδους υπολογισμού²⁵, αλλά και σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τομέων, κλάδων και περιφερειών. Ειδικότερα στο θέμα της απασχόλησης εντοπίζονται ακόμη σημαντικές διαφορές ως προς το φύλο, την ηλικία και, πρόσφατα, την εθνικότητα των εργαζομένων.

Ορισμένες από τις πιο σημαντικές περιοχές οικονομικής δραστηριότητας στις ελληνικές πόλεις, όπου οι άτυπες πρακτικές είναι κυρίαρχες, περιλαμβάνουν: Τα συμβοηθούντα και μη-αμειβόμενα μέλη οικογενειών στη μεταποίηση, το εμπόριο, τον τουρισμό, τα οποία εν μέρει μόνο εμφανίζονται στις στατιστικές της απασχόλησης· τις εργαζόμενες/νους στο σπίτι (φασόν) στη μεταποίηση τόσο σε παραδοσιακούς κλάδους (κλωστοϋφαντουργία, ένδυση, παιχνίδια, δερμάτινα είδη, τρόφιμα) όσο και σε νέους (η-

λεκτρονικά, ηλεκτρικές συσκευές)· τους εργαζόμενους στον τομέα των κατασκευών και ειδικότερα στις μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες αναλαμβάνουν πάνω από το 80% του συνολικά οικοδομούμενου όγκου καθώς και σε μικροεργασίες, όπως θαψίματα, επισκευές, κατασκευή μικρών επεκτάσεων· τους εργαζόμενους/νες στον τομέα των υπηρεσιών, π.χ. σε μπαρ, εστιατόρια, γκαράζ, στον καθαρισμό σπιτιών και άλλων χώρων, στη φύλαξη παιδιών, σε ιδιαίτερα μαθήματα, δακτυλογραφήσεις, κομμώσεις και σε μια πληθώρα άλλων μικροεργασιών. Σε όλες αυτές τις δραστηριότητες απασχολείται και ένας αυξανόμενος αριθμός ξένων (νομίμων και παράνομων), με πολύ χαμηλές αμοιβές, καθώς και μέρος του «μη-ενεργού πληθυσμού» (σπουδαστές, νοικοκυρές, συνταξιούχοι), σε μόνιμη βάση ή περιστασιακά²⁶. Ένα πρόσθετο σημαντικό χαρακτηριστικό της αγοράς εργασίας είναι η πολυαπασχόληση, που επίσης εμφανίζεται υποεκτιμημένη στις στατιστικές.

Είναι αναμφισβήτητο ότι όλες οι μορφές άτυπων δραστηριοτήτων που έχουν αναπτυχθεί στην Ελλάδα, όπως και σε όλη τη Νότια Ευρώπη, αποτελούν ένα σημαντικό μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης για μεγάλες ομάδες του πληθυσμού. Και αυτό παρ' ότι οι όροι, με τους οποίους οι διάφορες ομάδες συμμετέχουν, είναι πολύ άνισοι. Τα εισοδήματα π.χ. που οι άτυπες δραστηριότητες αποφέρουν κυμαίνονται από πολύ υψηλά έως πολύ χαμηλά, οι δε εργαζόμενοι διαφοροποιούνται ανάλογα με το αν αποκομίζουν ένα συμπληρωματικό ή το κύριο εισόδημά τους από αυτές. Στην πρώτη περίπτωση η δυνατότητα άτυπης απασχόλησης αυξάνει το εισόδημα και πολλαπλασιάζει τις ευκαιρίες, ενώ στη δεύτερη μπορεί να αποτελέσει ένα βήμα προς την περιθωριοποίηση και τη φτώχεια.

Το σύνθετο σχήμα επιχειρήσεων-νάνων και άτυπης οικονομικής δραστηριότητας, βασιζόταν ως τώρα σε ένα σύνολο προϋποθέσεων που αποτελούν συστατικά της αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, αλλά συγχρόνως και μέρος της κρίσης της. Επισημαίνουν ενδεικτικά: α) την έλλειψη ελέγχου στις χρήσεις γης, που επιτρέπει στις επιχειρήσεις να επιλέγουν χώρο εγκατάστασης στις αστικές περιοχές χωρίς περιορισμούς αλλά και να μετακινούνται κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τους έτσι ώστε να αποφεύγουν τους ελέγχους, β) την εξασφάλιση στοιχειώδους έστω υποδομής, σε μεταφορές και επικοινωνίες που καθιστά μεν δυνατή την ύπαρξη των επιχειρήσεων «νάνων», αλλά συγχρόνως εξαντλεί τις δυνατότητές της αυξάνοντας τις δυσλειτουργίες της πόλης, γ) την ανοχή από το Κράτος και την τοπική αυτοδιοίκηση πράξεων εκ μέρους εταιριών και ατόμων, που δεν είναι

πάντα σύννομες – πράγμα που συμβάλλει στη δυνατότητα επιβίωσης των επιχειρήσεων και στην ανανέωση της παραγωγικής δομής των αστικών κέντρων, δ) την ευελιξία των τοπικών αγορών εργασίας στις οποίες μεγάλος αριθμός ατόμων εντάσσεται ή αποκλείεται, ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής, ε) την ανάπτυξη της ζήτησης στον αστικό χώρο για προϊόντα, που παράγονται μ' αυτές τις διαδικασίες και τη διατήρηση δεσμών μεταξύ τοπικών παραγωγικών δομών και των αντίστοιχων διεθνών σε ομοειδείς κλάδους. Είναι προφανές ότι μεταβολές έστω και σε μια από τις προηγούμενες προϋποθέσεις, θα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στα πρότυπα οργάνωσης στα οποία αναφερόμαστε, όπως δείχνουν άλλωστε πρόσφατες εμπειρίες²⁷.

Σ' αυτό το πλαίσιο η επίσημα καταγραφόμενη οικονομική δραστηριότητα και ο σχεδιασμός δεν αποτελούν προνομιακά θέματα για την κατανόηση της αστικής ανάπτυξης. Ούτε η αποκλειστική αναφορά στις μεγάλες επιχειρήσεις και τη μισθωτή εργασία είναι κατάλληλο πεδίο διερεύνησης για την ερμηνεία των αστικών φαινομένων. Τύποι παραγωγής και εργασίας όπως αυτοί που συνοπτικά περιγράψαμε θέτουν σε αμφισβήτηση καθιερωμένες αναλυτικές κατηγορίες όπως επιχειρήσεις, οικονομικά ενεργός πληθυσμός, ανεργία, ενσωμάτωση/αποκλεισμός, που συχνά χρησιμοποιούνται στη διερεύνηση και τη διατύπωση πολιτικής για τον αστικό χώρο.

Ο μαζικός εργάτης είναι περιθωριακή περίπτωση στις ελληνικές πόλεις – με εξαίρεση ίσως το δημόσιο τομέα, τις τράπεζες και τους δημόσιους οργανισμούς και, μέχρι πριν λίγα χρόνια τους εργαζόμενους στην οικοδομή. Αντίθετα ο «μη μαζικός εργάτης», ο οποίος εκμεταλλεύεται και την εργασία των γυναικών και των παιδιών της οικογένειας, όχι μόνο επιβίωσε ως τώρα αλλά και μπόρεσε να κινητοποιήσει σημαντικούς πόρους και, σε ορισμένες περιπτώσεις, να πλουτίσει. Η κοινωνική δυναμική που συναρτάται μ' αυτόν τον τύπο των παραγωγικών δομών είναι δυνατό να επιβιώνει στο περιθώριο της επίσημης πολιτικής. Είναι δε γεγονός ότι τόσο οι εθνικές πολιτικές όσο και η ευρωπαϊκή, ενώ παραγνωρίζουν τις διαδικασίες διάχυτης παραγωγής, θεωρούν προς το παρόν αυτονόητη την ύπαρξη και διαιώνισή τους, καθώς ανακουφίζει από τις πιέσεις που δημιουργεί η αύξηση της πραγματικής ανεργίας και η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος.

2.3. Κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις της οικογένειας

Απαραίτητο στοιχείο των δραστηριοτήτων, στις οποίες αναφερθήκαμε είναι η οικογένεια, η οποία, ως θεσμός οργανώνει τις αντίστοιχες πρακτικές και εξασφαλίζει τη διαθεσιμότητα των μελών της για εργασία. Σε αντίθεση δηλαδή με το Βορρά, στη Νότια Ευρώπη και ειδικότερα στην Ελλάδα, η οικογένεια διατήρησε τη σημασία της ως παραγωγική μονάδα. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την ύπαρξη μεγάλου αριθμού μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων που στηρίζουν την ανάπτυξη σε ορισμένους τομείς οικονομικής δραστηριότητας, σε πολλές αστικές περιοχές. Επιβεβαιώνεται, ακόμη, από το γεγονός ότι με το θεσμό της οικογένειας συναρτώνται ουσιαστικά οι κυρίαρχοι τύποι παραγωγής κατοικίας και η μικροϊδιοκτησία της γης. Εκτός όμως, από τους τομείς αυτούς, η οικογένεια υποστηρίζει και άλλες οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες που συναρτώνται με τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης:

- Μέσω της οικογένειας συγκεντρώνονται εισοδήματα από διάφορες πηγές, που υποστηρίζουν τα μέλη της όταν πρόκειται να ξεκινήσουν μια επιχείρηση, να σπουδάσουν ή να αναζητήσουν εργασία κ.ο.κ.

- Οι οικογένειες παρέχουν ασφάλεια και βοήθεια στα μέλη τους, ιδιαίτερα σε περίοδο ανεργίας, ενώ συγχρόνως τα δίκτυα συγγενών είναι ο κατ' εξοχήν μηχανισμός ευρέσεως εργασίας.

- Οι οικογένειες παρέχουν υπηρεσίες σε παιδιά, αρρώστους, ηλικιωμένους και γενικά σε άτομα με ειδικές ανάγκες

- Μέσω της ιδιοκτησίας ακινήτων, που είναι πολύ διαδεδομένα και μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων, εξασφαλίζεται στέγη σε όλα τα μέλη της οικογένειας· συγχρόνως δε με την εκμετάλλευση ή και κερδοσκοπία πάνω στη γη και τη συνεχή ανοικοδόμηση ευνοείται η άνοδος των οικογενειακών εισοδημάτων.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η οικογενειακή βοήθεια, που υποκαθιστά τις λειτουργίες του Κράτους-Πρόνοιας σε σημαντικό βαθμό, είναι απαραίτητη για την κοινωνική ενσωμάτωση και ίσως την εξασφάλιση οικονομικής ανεξαρτησίας στα μέλη της. Παράλληλα βέβαια αυτό το «προστατευτικό δίκτυο» συνεπάγεται και μεγάλο βαθμό δέσμευσης των μελών του. Έτσι διαιωνίζονται παραδοσιακοί τρόποι διαβίωσης και συμπεριφοράς και καταμερισμοί εργασίας και εξουσίας. Γιατί δεν είναι η «οικογένεια» ως σύνολο, αλλά συγκεκριμένα μέλη της που αναλαμβάνουν τις διάφορες δραστηριότητες: Οι άνδρες δηλαδή αναλαμβάνουν συνήθως

δραστηριότητες ως εργοδότες-διευθυντές μικροεπιχειρήσεων, και ως αρχηγοί της οικογένειας, οι γυναίκες, τα παιδιά και οι νεότεροι είναι «συμβοηθούντα μέλη» στην οικογενειακή επιχείρηση, συνήθως μη καταγραφόμενα και μη αμειβόμενα. Καθώς δε μειώνονται οι ευκαιρίες απασχόλησης, τα νεότερα μέλη συχνά δεν έχουν άλλη επιλογή εκτός από προσωρινές χαμηλά αμειβόμενες εργασίες, που δεν τους εξασφαλίζουν ανεξαρτησία από την οικογένεια. Συγχρόνως, τα πιο ηλικιωμένα μέλη και οι γυναίκες παραμένουν δεμένες με την οικογένεια, αφού οι συντάξεις και άλλα βοηθήματα και όταν ακόμη υπάρχουν, είναι πολύ χαμηλά.

Υπηρεσίες προς τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, κατά κανόνα, παρέχονται από τις γυναίκες κάθε ηλικίας. Η ταυτότητα του άνδρα δεν περιλαμβάνει την ενασχόληση με την οικιακή εργασία και τη φροντίδα της οικογένειας. Η εργασία αυτή είναι, όμως, τόσο απαιτητική και χρονοβόρα, που δένει τις γυναίκες στο σπίτι και περιορίζει τις δυνατότητές τους να αναλάβουν αμειβόμενη εργασία και να συμμετάσχουν στη ζωή της πόλης. Δεν είναι παράξενο, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, που είναι «διαθέσιμες» για δουλειά με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν), αλλά και για να «βοηθήσουν» στην οικογενειακή επιχείρηση (συστηματικά ή κατά περίπτωση).

Η ευρύτητα διαδεδομένη ιδιοκατοίκηση (πίνακας 1) έχει πραγματικά συμβάλλει στην κοινωνική ενσωμάτωση, συγχρόνως όμως καθιστά δυσχερή την αλλαγή κατοικίας, ιδιαίτερα για τα χαμηλά εισοδήματα. Οι γυναίκες πρέπει έτσι να καταφέρουν να βολεψτούν επαγγελματικά με ό,τι είναι διαθέσιμο στην περιοχή κατοικίας τους. Η διαχείριση της ιδιοκτησίας ακόμη και αν αυτή ανήκει στις γυναίκες από προίκα ή κληρονομιά, ως το 1983, που το οικογενειακό δίκαιο τροποποιήθηκε, ανήκει στη δικαιοδοσία του άνδρα.

Βλέπομε λοιπόν ότι οι καταμερισμοί εργασίας κατά φύλο και ηλικία είναι ιδιαίτερα έντονοι και συμβάλλουν στην αναπαραγωγή μιας ιεραρχίας θέσεων μεταξύ των μελών της οικογένειας, από την οποία δεν επωφελούνται μόνο οι επιχειρήσεις, αλλά και οι αρχηγοί της. Συγχρόνως όμως, οι πολυσχιδείς δραστηριότητες της οικογένειας αποτελούν κλειδί για την κατανόηση των διαδικασιών αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, αφού χωρίς αυτές, πολλές από τις διαδικασίες δεν θα μπορούσαν να υφίστανται.

3. Τα τοπικά δεδομένα και η οργάνωση του αστικού χώρου

3.1. Κοινωνική και λειτουργική πολυπλοκότητα

Οι διαδικασίες, στις οποίες ως τώρα αναφερθήκαμε, οδήγησαν σ' έναν τύπο αστικού χώρου με πολλά θετικά χαρακτηριστικά, αλλά και πολλά προβλήματα, για τα οποία οι ελληνικές πόλεις είναι διαβόητες. Σε ορισμένες αναλύσεις αναφέρεται η διάχυση οικονομικών δραστηριοτήτων στον αστικό χώρο ως πηγή αυτών των προβλημάτων και θεωρείται αναχρονισμός ή τεχνολογική καθυστέρηση. Για ορισμένους κλάδους και επιχειρήσεις όμως, η διάχυση αυτή είναι αποτέλεσμα επιλογών τύπου εγκατάστασης με στόχο τη μεγιστοποίηση των κερδών μέσα από τη δημιουργία πυκνών δικτύων υπεργολαβιών, ενσωμάτωση εργαζομένων, πρόσβαση σε πηγές πληροφόρησης και σε αγορές. Έτσι τα ίδια τα δίκτυα των παραγωγικών δραστηριοτήτων παίζουν σημαντικό ρόλο στη δυναμική της αστικής ανάπτυξης, καθιστώντας την πόλη χώρο παραγωγής και εξασφαλίζοντας απασχόληση και εισοδήματα σε τοπικό επίπεδο.

Η διάχυση των δραστηριοτήτων και η έλλειψη ελέγχου στις χρήσεις γης έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός «μωσαϊκού» από λειτουργίες, που ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό την πυκνότητα δραστηριοτήτων και τη ζωντάνια ολόκληρων αστικών περιοχών. Δεν υπάρχει έτσι στην Ελλάδα το πρόβλημα αναζωογόνησης περιοχών κατοικίας που είναι υπνωτήρια, όπως σε χώρες του Βορρά. Μάλλον η αντίθετη ανάγκη υπάρχει, της απομάκρυνσης δηλαδή ορισμένων δραστηριοτήτων, ασυμβίβαστων μεταξύ τους, καθώς και με τη λειτουργία του αστικού χώρου. Η ζωντάνια όμως και η ένταση και ποικιλία των λειτουργιών έχουν ως ομολογό τους τη μόλυνση και τη ρύπανση, στις οποίες αναφέρονται όλες οι εκθέσεις για την Αθήνα, αλλά και για μικρότερες ελληνικές πόλεις. Η μικροϊδιοκτησία οδήγησε σε υπερεκμετάλλευση της γης, καταστροφή πολύτιμου παραδοσιακού κτηριακού αποθέματος και υψηλές πυκνότητες, σ' αυτήν «την απόγνωση του καινούργιου» για την οποία μιλούσε ο Σεφέρης ήδη από το Μεσοπόλεμο. Η επέκταση των αστικών κέντρων μέσω της αυθαίρετης δόμησης και η αύξηση των πυκνοτήτων δεν υποστηρίχθηκαν από την απαιτούμενη υποδομή, αφού οι εντάξεις στο σχέδιο και η εντατικότερη εκμετάλλευση των ιδιοκτησιών δεν προϋποθέτουν αυτή τη διαδικασία.

Η διασπορά της μικρο-ιδιοκτησίας και η «σταθερότητα» των οικογενειών στην πόλη, η διάχυση των οικογενειακών επιχειρήσεων στο χώρο, η ποικιλία και πολυπλοκότητα των λειτουργιών ακόμη και μέσα σε κάθε ένα κτήριο, συμβάλλουν στην οικειοποίηση του αστικού χώρου από τους κατοίκους και στην ενσωμάτωσή τους στον αστικό τρόπο ζωής, έστω και αν αυτό πραγματοποιείται με άνισους τρόπους. Μπορεί κανείς να διακρίνει ένα πλήθος χωρικών διαιρέσεων και διαφοροποιήσεων στη χρήση του χώρου από διαφορετικές ηλικίες, εθνότητες, κοινωνικές τάξεις και φύλα: Οι νέοι συγκεντρώνονται σε διαφορετικά μέρη απ' ό,τι οι ηλικιωμένοι σε κάθε γειτονιά, οι παντρεμένες γυναίκες πιο εύκολα κυκλοφορούν τη μέρα παρά τη νύχτα, οι Πολωνοί μετανάστες κατοικούν σε ξεχωριστές περιοχές, σε άμεση όμως γειτνίαση με άλλες κοινωνικές ομάδες και κοντά στο Κέντρο και σε μερικές από τις πιο πλούσιες συνοικίες του Δήμου της Αθήνας. Τα όρια όμως των διαιρέσεων αυτού του χώρου είναι ασαφή και πολλές φορές συγχέονται, οι δε αποστάσεις, η κλίμακα και τα μεγέθη των χωρών που μονοσήμαντα καταλαμβάνονται από λειτουργίες ή κοινωνικές ομάδες είναι πραγματικά μικρά. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ανάμειξη δε δημιουργείται μόνο στις χρήσεις γης αλλά και στις ομάδες με διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που ζουν στις πόλεις.

Οι διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, καθώς και το κυρίαρχο πρότυπο της νομικής σχέσης στεγάσεως (ιδιοκατοίκηση) απέτρεψαν, σε μεγάλο βαθμό, τη διαμόρφωση ακραίων περιπτώσεων κοινωνικού διαχωρισμού και κοινωνικών συγκρούσεων. Το παράδειγμα του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτευούσης είναι ενδεικτικό. Είναι γνωστή και διαπιστώνεται σε κάθε σχετική έρευνα ή έκθεση Ρυθμιστικών Σχεδίων η διαίρεση σε ανατολικό και δυτικό λεκανοπέδιο, σε ό,τι αφορά στην ποιότητα της κατοικίας, στην τεχνική και κοινωνική υποδομή, στα εισοδήματα, στις κοινωνικές τάξεις. Υπάρχει όμως και στις δύο αυτές περιοχές ένα τόσο ευρύ και σύνθετο πλέγμα από εισοδήματα, τύπους κατοίκησης, τρόπους καθημερινής ζωής και πρότυπα κατανάλωσης, ώστε η έννοια του «κοινωνικού διαχωρισμού» με «γκετοποίηση» του χώρου έχει πολύ σχετική σημασία. Και πάντως γενικά δε συνιστά την πιο κατάλληλη έννοια για την προσέγγιση δυσλειτουργιών του αστικού χώρου στην Ελλάδα.

3.2. Ασυμβατότητα των προτύπων του Βορρά στην ανάλυση και σχεδιασμό του χώρου

Η λειτουργική και κοινωνική πολυπλοκότητα στον αστικό χώρο αποτελεί έκφραση (και συγχρόνως μέσο για την ανάπτυξη) της κοινωνικής δυναμικής που στήριξε την πορεία της ελληνικής κοινωνίας σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Βασικά στοιχεία της είναι, αφ' ενός το εύρος και η κοινωνική σημασία των μεσαίων στρωμάτων που στηρίζονται στη μικρο-ιδιοκτησία και τις μικρο-επιχειρήσεις και η συνακόλουθη κοινωνική ενσωμάτωση, και αφ' ετέρου ένας κρατικός μηχανισμός εκτεταμένος, ανοιχτός, αλλά όχι αποτελεσματικός, ως προς την επιβολή και έλεγχο των ρυθμίσεων που, σε νομοθετικό επίπεδο, εισάγει.

Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας των «νάνων» μονάδων παραγωγής στην οικοδόμηση και τις επιχειρήσεις ασκείται *ad hoc*, στα κενά ή κατά παράβαση των κρατικών ρυθμίσεων και διαφεύγει από τη φορολογία. Αυτοί είναι οι παράγοντες που, μαζί με τους όρους εργασίας, χαρακτηρίζουν το «άτυπο» αυτών των δραστηριοτήτων. Μια νομοθεσία πολύπλοκη και με κενά δημιουργεί τελικά τις κατάλληλες διόδους και επιτρέπει τη συνέχεια και, συχνά, αλληλοϋποστήριξη τυπικών και άτυπων δραστηριοτήτων. Έτσι οι άτυπες δραστηριότητες δεν είναι ακριβώς παράνομες και κυρίως δεν εντάσσονται στο χώρο της κοινωνικής ανομίας. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο χαρακτήρας αυτών των πρακτικών διαφέρει ριζικά από εκείνο των συλλογικών, εκτός νόμου, δραστηριοτήτων που είναι εγκληματικές απέναντι σε άλλα τμήματα της κοινωνίας και χαρακτηρίζουν διχασμένες κοινωνίες, όπου η κοινωνική διαίρεση έχει μεγάλη σαφήνεια. Στην ελληνική περίπτωση οι άτυπες δραστηριότητες αποτελούν μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης και όχι αποτέλεσμα κοινωνικής διαίρεσης.

Στις περιπτώσεις διχασμένων κοινωνιών οι περιθωριοποιημένες ομάδες αποκλεισμένων από τη νόμιμη και τυπική κοινωνία γκετοποιούνται στο χώρο και αυτό αποτελεί ένα κύριο χαρακτηριστικό της οργάνωσης των πόλεων: είναι οι περιπτώσεις πολλών χωρών του Τρίτου Κόσμου. Η ένταση δε των ανισοτήτων και τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού κάνουν ορατούς τους κινδύνους να παγιωθούν τέτοιες διαιρέσεις και στον ευρωπαϊκό χώρο.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε μια παγίδα που μπορεί να συνεπάγεται ο κεντρικός προγραμματισμός ο οποίος επιβάλλεται για την επιτυχία της οικονομικής φιλοσοφίας και πο-

λιτικής του Μάαστριχτ. Η επιτυχία της πολιτικής αυτής προϋποθέτει την καταπολέμηση του άτυπου χαρακτήρα που έχει ένα πολύ μεγάλο τμήμα των δραστηριοτήτων στην Ελλάδα. Αυτό όμως, και αν υποθέσουμε ότι γίνεται, μπορεί να συνεπάγεται τέτοια αποσταθεροποίηση εισοδημάτων και τρόπο ζωής των πιο ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού, που να οδηγήσει σε αποκλεισμό και περιθωριοποίησή τους. Ποιό πρόγραμμα θα μπορούσε να αντιμετωπίσει αυτούς τους κινδύνους κοινωνικής διαίρεσης και γκετοποίησης στο χώρο; Ήδη στη Γερμανία αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες υπάρχουν εμπειρίες αυτών των αντιφάσεων.

Οι κοινωνικοί παράγοντες που έχουν ως τώρα στηρίξει την ανάπτυξη του αστικού χώρου στην Ελλάδα, αφήνουν, εξ ορισμού, μικρό περιθώριο για άμεση συμμετοχή του κράτους στην παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα ή για κεντρικό προγραμματισμό με τα εργαλεία και την αυστηρότητα που ο όρος σηματοδοτεί στη Βόρεια Ευρώπη. Εκεί, όμως, οι παράγοντες του προγραμματισμού και κρατικού παρεμβατισμού ήταν καθοριστικοί σε όλη τη μεταπολεμική πολιτική στα θέματα οργάνωσης του χώρου. Επειδή δε και οι ακαδημαϊκές θεωρητικές προσεγγίσεις σε μεγάλο βαθμό είχαν ως επίκεντρο τις ίδιες αυτές χώρες, συχνά καθιερωμένοι όροι ή τρόποι προσέγγισης του χώρου είναι ακατάλληλοι για την ανάλυση στις χώρες του Νότου και ειδικότερα στην Ελλάδα. Το «Πράσινο Βιβλίο για το Αστικό Περιβάλλον» είναι ένα προφανές παράδειγμα. Η μεταφορά δεδομένων από το Βορρά ως μοντέλων αναλύσεων, αναγκαστικά οδηγεί στην αντιμετώπιση των ελληνικών χαρακτηριστικών ως αποκλίσεων ή ελλείμματος απέναντι στις χώρες του Βορρά. Τυπικές εκφράσεις αυτής της αναλυτικής προσέγγισης, είναι οι αναφορές στην «έλλειψη» σαφών κοινωνικών υποκειμένων (π.χ. εργατικής τάξης), στην έλλειψη σαφήνειας στη λειτουργική διαίρεση του χώρου, στην «κρίση» κατοικίας, σε αναγνώριση της κοινωνικής διαίρεσης ως βασικού χαρακτηριστικού της ανάπτυξης του χώρου.

Αξίζει, σ' αυτό το πλαίσιο, να υπενθυμίσουμε το ρόλο που έπαιξε η Οργανωμένη Δόμηση ως πρότυπο πολιτικής που έπρεπε να ακολουθηθεί και στην Ελλάδα τόσο για την κάλυψη των αναγκών σε κοινωνική κατοικία, όσο και για την οργάνωση του χώρου. Τέτοιες προσεγγίσεις, ήταν για μεγάλο διάστημα κυρίαρχες στην Αριστερά. Παραγνωρίζοντας όμως τις κοινωνικές δυνάμεις που στηρίζουν τα ζητήματα της οικοδόμησης, οι προσεγγίσεις αυτές, αν δεν οδήγησαν σε λανθασμένες πολιτικές, πάντως παρέμειναν ανενεργές και απέτρεψαν από έγκυρες αναλύσεις, χρήσιμες για τη βελτίωση των ακολουθούμενων πρακτικών. Σε κάποιο βαθμό

δε, εξακολουθούν να εμφανίζονται σε σχετικές προτάσεις, παρόλες τις ενδείξεις ότι η άκριτη υιοθέτηση τέτοιων προτύπων οδήγησε σε ένα από τα πιο δυσεπίλυτα κοινωνικά και πολεοδομικά προβλήματα στις χώρες του Βορρά. Και ότι στις χώρες αυτές οι προσπάθειες στρέφονται προς την εισαγωγή πολιτικών όπως ιδιοκατοίκηση, δάνεια σε οικογένειες για την εξασφάλιση νέας στέγης ή βελτίωση της παλιάς κ.ο.κ., που, όμως, δύσκολα προσαρμόζονται και είχαν ως τώρα περιορισμένα αποτελέσματα ως πολιτικές για την άμβλυση της κρίσης που εντοπίζεται στην περιφέρεια των μεγάλων πόλεων.

Η ανάλυση της κοινωνικής διαίρεσης με βάση τις επαγγελματικές κατηγορίες που χρησιμοποιεί η ΕΣΥΕ στις απογραφές, είναι αναγκαστικά ανεπαρκής, αφού οι κατηγορίες αυτές δεν δίδουν καμιά δυνατότητα να προσεγγιστεί η απασχόληση, ούτε ποσοτικά (στο βαθμό που διαφεύγουν πολύ μεγάλα ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας), ούτε ποιοτικά, ως προς τις μορφές απασχόλησης και το οικονομικό και κοινωνικό τους αντίκρισμα. Συγχρόνως οι αναλύσεις της κοινωνικής διαίρεσης σε ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες εξαφανίζουν το εσωτερικό κοινωνικό και λειτουργικό μωσαϊκό που, φυσικά, αμβλύνει πολύ την ίδια την έννοια. Πότε η κοινωνική διαστρωμάτωση μιας κοινωνίας μετατρέπεται σε διαίρεση; Και ποιοί είναι οι παράγοντες που πραγματικά αμβλύνουν την ανισότητα; Πώς υπεισέρχεται η οργάνωση του χώρου σ' αυτούς; Είναι βέβαιο ότι σχηματικές και όχι ενταγμένες στα ιδιαίτερα κοινωνικά δεδομένα προσεγγίσεις, δεν βοηθούν στην κατανόηση των φαινομένων κοινωνικής ανισότητας και των χωρικών τους διαστάσεων.

Οι αναλύσεις των ζητημάτων του χώρου πρέπει να στραφούν πολύ περισσότερο στην κατανόηση του τοπικού, από την άποψη της κοινωνικής δυναμικής που συνδέεται με την ανάπτυξη του αστικού χώρου ως τομέα παραγωγής και αγοράς αγαθών, υπηρεσιών και εργασίας. Η διαδικασία ανάπτυξης του αστικού χώρου που αρθρώνεται γύρω από την κατάτμηση των αστικών ακινήτων και της οικονομικής δραστηριότητας και τις πολλαπλές λειτουργίες της οικογένειας, βοήθησε στη διατήρηση μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης μεγάλου μέρους του πληθυσμού, με αρνητικές επιπτώσεις ίσως σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και στον αστικό χώρο. Η λογική όμως της ευρωπαϊκής ενοποίησης και η συζήτηση γύρω από αυτήν αγνοούν, αν δεν αντιστρατεύονται, τέτοιες «άτυπες» μορφές ενσωμάτωσης και βάζουν σε άμεσο κίνδυνο το μέλλον των ως τώρα κοινωνικών ισορροπιών αφού, αποδέχονται ως αναπόφευκτη την περιθωριοποίηση και τον απο-

κλεισμό ολόκληρων περιοχών και κοινωνικών ομάδων. Θεωρούμε ότι αυτή η κατεύθυνση προσέγγισης των ζητημάτων του χώρου όχι μόνο αποτελεί θεωρητική πρόκληση, αλλά και συναρτάται ευρύτερα με την επιστημονική δεοντολογία του κλάδου μας.

Σημειώσεις

1. Δες *Le Monde Diplomatique*, ειδική έκδοση με θέμα «La ville partout et partout en crise», 1991.
2. Δες, για παράδειγμα, «SOS, quartiers en détresse. Le gouvernement accélère les programmes de réhabilitation du logement social», *Le Monde*, 9-6-1988, «Le logement desherité», *Le Monde*, 2-2-1993.
3. Jazouli, A, *Les années banlieues*, Paris, Seuil, 1992, «Banlieues, relégation ou citoyenneté», τεύχος-αφιέρωμα στο *Les Temps Modernes*, 545-546/1991, Lianzu C., «L' impossible modèle urbain», *Le Monde Diplomatique*, όπ.παρ., σ. 1, 1991.
4. GREMI (Groupe de Recherche Européen sur les Milieux Innovateurs), «*Development Prospects in the Community's lagging regions and the socio-economic consequences of the completion of the Internal Market; an approach in terms of local milieux and innovation networks*», Final Report, Commission of the EC, DG XVI, 1991.
5. Βεργόπουλος Κ., «Οι ατυχίες της αρετής στην Ελλάδα και η μακροοικονομική σύγκλιση», *Το Βήμα*, 9-7-1992.
6. Commission of the European Communities, *Green Book on the Urban Environment*, Brussels, 1990.
7. Για το ζήτημα αυτό δες, π.χ. Garcia S., «Local economic policies and social citizenship in Spanish cities», *Antipode*, 25:3, σ. 191-205, 1993.
8. Για μια λεπτομερή ανάλυση, δες Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975. Πετρόπουλος Ι., Κουμαριανού Α., «Η περίοδος της βασιλείας του Όθωνος 1833-1862», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977.
9. Δες Μαντουβάλου Μ., «Ο Πολεοδομικός Σχεδιασμός της Αθήνας (1830-1940)», στην έκδοση *Από την Ακρόπολη της Αθήνας στο Λιμάνι του Πειραιά*, Σχέδια Αναπλάσεων Αστικών Περιοχών, Αθήνα, ΕΜΠ και Politecnico di Milano, 1989.
10. Η Μ. Μαντουβάλου υπολογίζει ότι, το διάστημα 1948-1970, χτίστηκαν 130.000 αυθαίρετες κατοικίες που στέγασαν 500.000 άτομα· δες Μαντουβάλου Μ., *Prodaction del logements et rapports de pouvoir en Grèce*, Thèse de Doctorat, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 1980, αντίστοιχα, η Λ. Λεοντίδου εκτιμά ότι, στην περίοδο 1945-1971, 560.000 άτομα στεγάστηκαν σε αυθαίρετα, ή 32-35% της αύξησης πληθυσμού στο ΠΣΠ· δες Leontidou L., *The Mediterranean City in Transition*, Campridge, Cambridge University Press, 1990.
11. Για μια λεπτομερή ανάλυση, δες Μαυριδίου Μ., *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια, Πολεοδομικές και κοινω-*

νικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, ΕΜΠ, 1987.

12. Μαντουβαλου Μ., όπ.παρ., σ. 10, 1980, δεξ ακόμη Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., «Αυθαίρετη Δόμηση: Μονόδρομος σε Αδιέξοδο;», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, τ. 7 (Απρίλιος-Ιούνιος), 1993.

13. Όπ.παρ., σ. 12.

14. Όπ.παρ., σ. 11.

15. Δες τα κεφάλαια 3 και 4 στο Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., *Αστική γαιοπρόσδοος και αγορές γης και κατοικίας σε περιοχές κατοικίας της μεταπολεμικής Αθήνας*, Έρευνα ΓΓΕΤ και Τομέα Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές, ΕΜΠ, 1989. Δες ακόμη Βελέντζας Κ. κ.ά., *Η κατοικία στην Ελλάδα. Κρίση των σχέσεων παραγωγής*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1993.

16. Δες ακόμη Οικονόμου Δ., *Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα: Βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις, πιστοδότηση της στέγης και πολιτική ενοικίων*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ. 6418, όπ.παρ., σ. 17, 1987.

17. Όπ.παρ., σ. 15.

18. Δες Cecchini P., *Η πρόκληση του 1992. Η Ευρώπη χωρίς σύνορα*, Καλοφωλιάς, Αθήνα, 1988.

19. Δες, μεταξύ πολλών, Pahl R. (ed.), *On work* (ιδιαίτερα το πρώτο μέρος), Oxford, Basil Blackwell, 1988.

20. Δες, π.χ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Λευκό Βιβλίο για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα, την Απασχόληση*, Λουξεμβούργο, 1994.

21. Δες, για παράδειγμα, Βαΐτσος Κ., «Στρατηγικές επιλογές για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Προκαταρκτικά αποτελέσματα έρευνας», Αθήνα, 1982, πολυγραφημένο. Γιαννίτσος Τ., *Η Ελληνική Βιομηχανία. Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα, Gutenberg, 1985. Βεργόπουλος Κ., *Η αποανάπτυξη σήμερα*, Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, Εξάντας, Αθήνα, 1986.

22. Gamagni R., «Development scenarios and policy guidelines for the lagging regions in the 1990s», *Regional Studies*, 26:4, 1992.

23. Barthelemy P., Miguez Lobo F., Mingione E., Pahl R., Wenig A., *Underground economy and irregular forms of employment (travail au noir)*, programme for research and action on the development of the labour market, Commission of the EC, DG V (10 vols), 1988. Οι εκτιμήσεις ήταν 15-22% του ΑΕΠ για την Ιταλία, 13-25% για την Πορτογαλία και 16-27% για την Ισπανία.

24. Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ., *Διάχυτη Εκβιομηχάνιση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης. Επιπτώσεις στην Ανάπτυξη της πόλης*, Ερευνητικό Πρόγραμμα, Οργανισμός Ρυθμιστικού και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης (4 τόμοι), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1991.

25. Για μια λεπτομερή εξέταση των ποσοτικών προσεγγίσεων δεξ Λώλος Σ., «Ανεπίσημη Οικονομία: κριτικές επισημάνσεις στις ποσοτικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 36, 1989.

26. Δες, για παράδειγμα, Βαΐου, κ.ά., όπ.παρ., 24, 1991. Vaiou D., Georgiou Z., Stratigaki M., et al., *Women of the South in European Integration. Pro-*

blems and Prospects, Commission of the EC, DG V (V/694/92-EN), 1991. Τσιλένης Σ., Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), «Υπερβολικές παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στην πόλη», τεύχος αφιέρωμα στα *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 45, 1991. Παυλόπουλος Π., *Η παραοικονομία στην Ελλάδα*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1987.

27. Όπ.παρ., σ. 25.

